

Bezdroża

Przewodnik

Gruzja i Armenia oraz Azerbejdżan

Magiczne Zakaukazie

ERGO
HESTIA®

Autorzy przewodnika: Krzysztof Kamiński (*Gruzja, Armenia*), Ewelina Rzeszódka (*Rozdział I, Gruzja* – uzupełnienia w rozdziałach II, III, IV), Szymon Opryszek (*Gruzja – Rozdział IV: region Abchazja, Megrelia, Swanetia, Racza-Leczchumi; Armenia* – uzupełnienia w rozdziałach V, VI, VII); *Azerbejdżan* – uzupełnienia w rozdziałach VIII, IX, X), Paweł Stefaniuk (*Azerbejdżan*), Katarzyna Iskrzycka (*Azerbejdżan*)

Współpraca: Dorota Kocurek – *Rozdział III, podrozdział Historia* (na podstawie książki *Gruzja* Wojciecha Materskiego); Olga Mielnikowa, Anna Michalska – tłumaczenia z języka rosyjskiego

Aktualizacja: Ewelina Rzeszódka (*Gruzja – Rozdział II, Rozdział IV: regiony Tbilisi i Mccheta-Mtianetia, Imeretia, Szida Kartlia, Kachetia, Adzaria i Guria, Samcche-Dżawachetia, Kwemo Kartlia*), Szymon Opryszek (*Gruzja – Rozdział IV: region Abchazja, Megrelia, Swanetia, Racza-Leczchumi; Armenia* – rozdziały V, VII); *Azerbejdżan* – rozdziały VIII, X)

Redaktor prowadzący: Maciej Żemojtel

Redakcja i korekta: Paulina Foszczyńska

Zdjęcia na okładkach:

Okł. I – Monaster Chor Wirap na tle Araratu, © Bruno Morandi | Hemis | Corbis | FotoChannels

Okł. IV – U stóp Kaukazu, © Elnur | Dreamstime.com

Projekt okładki: Paweł Polański, Paweł Panczakiewicz

Skład: Paweł Kosmański

Wszelkie prawa zastrzeżone. Nieautoryzowane rozpowszechnianie całości lub fragmentu niniejszej publikacji w jakiegokolwiek postaci jest zabronione. Wykonywanie kopii metodą kserograficzną, fotograficzną, a także kopiowanie książki na nośniku filmowym, magnetycznym lub innym powoduje naruszenie praw autorskich niniejszej publikacji.

Wszystkie znaki występujące w tekście są zastrzeżonymi znakami firmowymi bądź towarowymi ich właścicieli.

Autor oraz wydawnictwo Helion dołożyli wszelkich starań, by zawarte w tej książce informacje były kompletne i rzetelne. Nie biorą jednak żadnej odpowiedzialności ani za ich wykorzystanie, ani za związane z tym ewentualne naruszenie praw patentowych lub autorskich. Autor oraz wydawnictwo Helion nie ponoszą również żadnej odpowiedzialności za ewentualne szkody wynikłe z wykorzystania informacji zawartych w książce.

Wydawnictwo Helion S.A.

ul. Kościuszki 1c, 44-100 Gliwice

tel.: 32 2309863

e-mail: bezdroza@bezdroza.pl, <http://bezdroza.pl>

Drogi Czytelniku!

Jeżeli chcesz ocenić tę książkę, zajrzyj pod adres:

<http://bezdroza.pl/user/opinie/?begru4>

Możesz tam wpisać swoje uwagi, spostrzeżenia, recenzję.

Wydanie IV

ISBN: 978-83-246-4187-1

Copyright © Helion, 2012

Spis treści

O autorach	9
O przewodniku	10
Jak korzystać z opisu regionów	12–13
► Rozdział I. Zaproszenie na Zakaukazie	17
Trasy	17
Trasa 1. Winny szlak przez Kachetię	17
Trasa 2. Gruzińska Droga Wojenna	19
Trasa 3. Mccheta i Gori – jednodniówki w okolicach Tbilisi	20
Trasa 4. Wzdłuż czarnomorskiego wybrzeża	22
Trasa 5. Erewan i okolice	24
Najważniejsze wydarzenia kulturalne	26
Gruzja	
► Rozdział II. Informacje praktyczne	29
Przed wyjazdem	29
Przewodniki i mapy	29
Słowniki i rozmówki	30
Formalności wizowo-paszportowe	31
Pieniądze	31
Ubezpieczenie	31
Zabezpieczenia medyczne	31
Co zabrać?	33
Wybór czasu podróży	34
Przejazd	35
Podróż samolotem	35
Podróż samochodem	36
Inne możliwości przejazdu	36
Powrót	39
Na miejscu	40
Podróżowanie po kraju	40
Noclegi	40
Wyżywienie	41
Informacje A–Z	42
► Rozdział III. Informacje krajoznawcze	55
Charakterystyka geograficzno-przyrodnicza	55
Klimat	55
Flora	56
Fauna	57
Ochrona środowiska	58
Historia	58
Początki	58
Złoty wiek Gruzji	59
Najazdy mongolskie i wpływy persko-tureckie	60
Pod rosyjskim zaborem	61
I wojna światowa	62
Trudna droga do niepodległości	63
Okres sowiecki	64
Walka o niepodległość i demokrację	65
Polityka i gospodarka	67
Ludność	68
Język	69

Kultura i sztuka	70
Tradycje	70
Obyczaje w miejscach publicznych	71
Muzyka	72
Sztuka	72
Architektura	72
Literatura	73
Kino	73
Religia	74
Kuchnia Gruzji	76
► Rozdział IV. Zwiedzanie Gruzji	81
Region 1. Tbilisi i Mcheta-Mtianetia	83
Zwiedzanie Tbilisi	85
Mcheta-Mtianetia (მცხეთა-მთიანეთის)	100
Mcheta	100
Gruzińska Droga Wojenna (GDW)	111
Chewsuretia (ხევსურეთი)	117
Region 2. Abchazja, Megrelia, Swanetia, Racza-Leczchumi	121
Abchazja (აფხაზეთი, Абхазия)	122
Historia Abchazji	122
Aktualna sytuacja polityczna	123
Jak się dostać?	123
Procedura wizowa	123
Abchazowie: kultura i zwyczaje	124
Suchumi (სოხუმი, Сухуми)	125
Nowy Afon (Новый Афон)	128
Gudauta (Гудаута)	130
Lychny (Лыхны)	131
Jezioro Rica (Рица)	131
Picunda (Пицунда)	132
Gagra (Гагра)	133
Megrelia (სამეგრელო)	135
Anaklia (ანაკლია)	135
Poti (ფოთი)	136
Zugdidi (ზუგდიდი)	137
Swanetia (სვანეთი)	138
Lentechi (ლენტეხი)	138
Mestia (მესტია)	138
Uszguli (უშგული)	141
Racza-Leczchumi (რაჭა ლეჩხუმი)	142
Ambrolauri (ამბროლაური)	142
Oni (ონი)	143
Region 3. Imeretia	145
Kutaisi (ქუთაისი)	146
Region 4. Szida-Kartlia (Kartlia Wewnętrzna)	155
Gori (გორი)	156
Region 5. Kachetia	165
Dawid Garedza (დავით გარეჯისსამონასტრო კომპლექსი)	166
Signagi (სიღნაღი)	167
Telawi (თელავი)	169
Udžarma (უჯარმა)	174
Park Narodowy Lagodechi (ლაგოდეხი)	175
Tuszetia (თუშეთი)	177
Region 6. Adžaria i Guria	179
Batumi (ბათუმი)	180
Guria (გურია)	186
Region 7. Samcche-Dżawachetia, Kwemo Kartlia (Kartlia Dolna)	189
Achalcyche (ახალციხე)	190

Borżomi (ბორჯომი)	195
Park Narodowy Borżomi-Karagauli (ბორჯომ-ხარაგაული)	197
Kwemo Kartlia (ქვემო ქართლი)	202

Armenia

► Rozdział V. Informacje praktyczne	205
Przed wyjazdem	205
Przewodniki i mapy	205
Bariera językowa	205
Armenia w internecie	206
Pieniądze	207
Ubezpieczenie	207
Zabezpieczenie medyczne	208
Co zabrać?	208
Wybór czasu podróży	209
Przejazd	209
Podróż samolotem	209
Podróż drogą lądową	210
Na miejscu	211
Podróżowanie po kraju	211
Noclegi	212
Wyżywienie	213
Informacje A–Z	214

► Rozdział VI. Informacje krajoznawcze	227
Charakterystyka geograficzno-przyrodnicza	227
Hydrografia	227
Klimat	229
Fauna i flora Armenii	230
Ochrona przyrody	231
Historia	232
Pochodzenie narodu ormiańskiego	232
Urartu, pierwsze królestwo	232
Rządy perskie	232
Armenia podzielona	232
Renesans Armenii i Tigranes Wielki	233
Dynastia Arsacydów	233
Pierwszy kraj chrześcijański na świecie	233
Walka o wiarę	235
Dynastia Bagratydów	235
Cylickie królestwo Armenii	235
Rządy perskie we wschodniej Armenii	236
Największa tragedia w historii	236
Pierwsza Republika i reżim sowiecki	236
Niepodległość	237
Armenia dziś	238
Ludność	238
Język	239
Kultura	240
Literatura	240
Tradycje ormiańskie	240
Kuchnia Armenii	245
Kilka przepisów	246

► Rozdział VII. Zwiedzanie Armenii	249
Stolica. Erewan i okolice	251
Regiony Armenii Północnej. Szirak, Lori, Tawusz	269
Dilidżan (Դիլիջան)	270

Giumri (Գյումրի)	270
Hagpat i Sanahin (Հաղպատ, Սահահին)	272
Idżewan (Իճեվան)	281
Stepanawan (Ստեփանավան)	285
Wanadzor (Վանաձոր)	286
Regiony Armenii Środkowej. Aragac, Kotaik, Gegarkunik	289
Amberd (Ամբերդ)	290
Aragac (Արագած)	290
Asztarak (Աշտարակ)	291
Garni (Գառնի)	292
Gawar (Գավառ)	294
Gegard (Գեղարդ)	296
Oszakani (Օշական)	300
Sewan (Սեվան)	301
Carkadzor (Մաղկածոր)	302
Wschodnie wybrzeże jeziora Sewan	304
Regiony Armenii Południowo-Zachodniej. Armawir, Ararat	307
Eczmiadzyn (Էջմիածին)	308
Chor Wirap (խոր վիրապ)	319
Rezerwat Chosrow (խոսրովի արգելոց)	321
Regiony Armenii Południowo-Wschodniej. Wajoc Dzor, Sjunik	323
Goris (Գորիս)	324
Jegegnadzor (եղեգնածոր)	324
Kapan (Կապան)	326
Norawank (Նորավանք)	327
Sisian (Սիսիան)	330
Tatew (Տաթև)	331
Górski Karabach	336
Tragiczna historia Górskiego Karabachu	337
Obecna sytuacja polityczna	337
Bezpieczeństwo	338
Transport	338
Stepanakert (orm. Տեփանակերտ, azer. Xankəndi)	338
Susza (orm. Շուշի, azer. Şuşa)	340
Monastery Górskiego Karabachu	341

Azerbejdżan

► Rozdział VIII. Informacje praktyczne	347
Przed wyjazdem	347
Przewodniki i mapy	347
Bariera językowa	348
Azerbejdżan w internecie	348
Formalności wizowo-paszportowe	348
Pieniądze	349
Ubezpieczenie	350
Zabezpieczenie medyczne	350
Co zabrać?	351
Wybór czasu podróży	351
Przejazd	352
Podróż samolotem	352
Podróż drogą lądową	352
Podróż drogą morską	352
Na miejscu	353
Podróżowanie po kraju	353
Noclegi	355
Wyżywienie	356
Informator A-Z	357

► Rozdział IX. Informacje krajoznawcze	369
Charakterystyka geograficzno-przyrodnicza	369
Góry	369
Niziny	370
Bogactwa naturalne	370
Hydrografia	371
Klimat	371
Parki narodowe i rezerваты biosfery	371
Zagrożenia środowiska naturalnego	372
Historia	373
Starożytność	373
Średniowiecze i czasy nowożytne	374
Wiek XIX	375
Początek XX w.	377
I wojna światowa na Zakaukaziu	378
Rewolucja 1917 r.	378
Demokratyczna Republika Azerbejdżanu	379
Władza radziecka	381
II wojna światowa	383
Okres powojenny	383
Konflikt o Górski Karabach	384
Niepodległość	387
Aktualna sytuacja polityczna	390
Ludność	392
Religia	392
Język	394
Kultura i sztuka	395
Rękodzieło	396
Literatura	396
Muzyka	397
Zwyczaje	397
Kuchnia Azerbejdżanu	398
► Rozdział X. Zwiedzanie Azerbejdżanu	401
Baku i okolice, czyli atrakcje Półwyspu Apszerońskiego	402
Baku (Bakı)	402
Gobustan (Quobustan)	415
Tajemnice i... plaże północnego Azerbejdżanu	418
Kuba (Quba)	419
Xinalıq	422
Szeki i okolice, czyli trekking z humorem	424
Samahi (Şamaxı)	424
Lahic (Lahıc)	425
Gabala (Qəbələ)	426
Szeki (Şəki)	427
Gandża (Gəncə)	432
Azerbejdżan południowy	434
Lenkoran (Lənkəran)	434
Republika Nachiczewańska	437
Nachiczewan (Naxçıvan)	438
Słowniczek polsko-gruziński	439
Słowniczek polsko-ormiański	443
Słowniczek polsko-azerbejdżański	447
Indeks wybranych nazw geograficznych	451

Spis map, planów i schematów

Gruzja przednia okładka

Gruzja

Regiony Gruzji	80
Tbilisi i Mcheta-Mtianetia	82
Tbilisi	86–87
Tbilisi – plan metra	97
Abchazja, Megrelia, Swanetia, Racza-Leczchumi	120
Imeretia	144
Kutaisi i okolice	148
Szida-Kartlia (Kartlia Wewnętrzna)	154
Kachetia	164
Adżaria	178
Batumi	180
Samcche-Dżawachetia, Kartlia Dolna	188
Park Narodowy Borżomi-Karagauli	200–201

Armenia

Regiony Armenii	248
Erewan i okolice	250
Erewan	252–253
Erewan – plan metra	264
Armenia północna – Szirak, Lori, Tawusz	268
Hagpat	272
Sanahin	274
Hagarcin	282
Goszawank	283
Armenia środkowa – Aragac, Kotaik, Gegarkunik	288
Garni	292
Gegard	297
Armenia południowo-zachodnia – Armawir, Ararat	306
Zwartnoc	317
Armenia południowo-wschodnia – Wajoc Dzor, Sjunik	322
Norawank	328
Tatew	332

Azerbejdżan

Azerbejdżan	400
Baku	404–405
Baku – Stare Miasto	406

Armenia, Azerbejdżan tylna okładka

O autorach

Krzysztof Kamiński – architekt z zawodu, podróżnik z zamiłowania. Fascynat kultury Europy Wschodniej, Rumunii w szczególności.

Serdeczne podziękowania kieruję do moich Rodziców oraz do wszystkich, którzy wspierali mnie w tym szczególnym projekcie i wierzyli, że przewodnik ten ujrzy światło dzienne. Dziękuję Wam. Szczególne podziękowania kieruję do: Olgi Mielnikowej i Ani Michalskiej – za pamięć, Maćka Rodziewicza – za bezcenną filantropię i przestrogi, Tigrana Vardikiana – za odrobinę Armenii na co dzień. Dziękuję również Raffiemu Kojianowi, z którego książki Rediscovering Armenia korzystam, opisując zabytki Armenii.

Książkę dedykuję <.> oraz Julii i Emilii – dwóm mocno nieletnim przyszłym gwiazdom podróżnictwa. Aby nigdy nie zapomniały, gdzie leży atlas i gdzie jest najbliższa księgarnia podróżnicza.

Ewelina Rzeszódka – doktorantka Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego. Informacje o studiach, pracy i miejscu zamieszkania w jej przypadku błyskawicznie się dezaktualizują. Niezmiennie oczarowana Kaukazem. Zwiedziła wiele krajów, ale to Gruzja jest dla niej kwintesencją tego, co najlepsze. Planuje kupić winnicę i osiedlić się w Sakartwelo na stałe.

Szymon Opryszek – z zamiłowania podróżnik, z powołania dziennikarz, z wykształcenia politolog. Próby scalenia tych trzech światów sprawiają, że jego drogi często wiodą do państw „upadłych” lub rozdartych konfliktami. W podróży ceni spontaniczność, adrenalinę oraz niestandardowy temat dziennikarski. Odwiedził m.in. potomków polskich legionistów na Haiti i babcię Baracka Obamy w Kenii. Publikował m.in. w „Gazecie Wyborczej”, „Newsweeku” i „Przekroju”. Oczarowany Kaukazem i Karaibami, gdzie odnalazł namiastkę ukochanej Afryki.

Paweł Stefaniuk, „Samolot” – absolwent Wydziału Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Od kilkunastu lat podróżuje po Europie Wschodniej i Azji. Pasjonat wysokich gór, podróży i silnych wrażeń. Najbardziej fascynuje go historia i rozpad Związku Radzieckiego, dlatego każdą wolną chwilę poświęca na poznawanie i odkrywanie jego tajemnic. Od kilku lat współpracuje z wydawnictwem Bezdroża, konsultując teksty i udostępniając do publikacji fotografie ze swoich podróży.

Katarzyna Iskrzycka – absolwentka kierunku Kultura Rosji na Uniwersytecie Jagiellońskim. Zafascynowana byłymi republikami ZSRR, a w szczególności Zakaukaziem. Z dalekich podróży zawsze wraca do Nowej Huty, której jest gorącą wielbicielką.

O przewodniku

Książka, którą trzymają Państwo w rękach, omawia kraje w polskiej literaturze podróżniczej poważnie zaniedbane. Również i ta publikacja nie jest pozycją wyczerpującą temat. Ba, zaledwie porusza zagadnienia Zakaukazia: jego rozdarcia pomiędzy Azją i Europą, jego kultur i wyznań, zabytków, zwyczajów, gościnności, przyrody... Z racji niedużej objętości przewodnika, skoncentrowaliśmy się na przedstawieniu w nim jedynie najważniejszych atrakcji turystycznych państw zakaukaskich. Mimo to można traktować go jako solidne kompendium informacji o tym, co powinno wiedzieć się o Zakaukaziu przed wyruszeniem w teren, a także o tym, co – będąc już na miejscu – wypada zobaczyć w pierwszej kolejności.

Gruzja, Armenia i Azerbejdżan to kraje, które wymagają od podróżnika przygotowania na pewne niedogodności. Przewodnik ma na celu pomóc podróżującym w odkryciu dla siebie tego słabo znanego przeciętnemu „obywatelowi świata” zakątka – od wieków rozdieranego konfliktami i wojnami, od tysięcy leżącego w polu zainteresowania wielkich mocarstw. Jednocześnie miejsca, w którym są jeszcze ludzie gotowi pozbyć się najistotniejszych dóbr materialnych, by godnie przyjąć wędrowca... Będąc gośćmi w tej krainie, doceńmy to!

Mamy nadzieję, że uda nam się przekonać do wyjazdu jak najwięcej osób, aby Polacy – naród cieszący się na tych terenach potężnym kapitałem zaufania i nieposzlakowaną opinią – przestał być narodem z opowieści dziadków i rodziców, a stał się grupą konkretnych osób, z którymi wymienia się e-maile i z radością oczekuje kolejnego spotkania u stóp Araratu, Kazbeka... lub Giewontu.

Przewodnik opisuje wybrane atrakcje turystyczne także w regionach powszechnie uważanych (nie bez pewnej słuszności) za niebezpieczne (także na tle całego Zakaukazia) – m.in. w Abchazji i Górskim Karabachu. Należy pamiętać, że podróżownie (zwłaszcza samotne) po miejscach, w których tlą się konflikty, oznaczonych ludzkim cierpieniem i niepewnością jutra niesie ze sobą realne niebezpieczeństwo. Podejmując wyprawę w regiony „podwyższonego ryzyka”, należy mieć świadomość potencjalnych zagrożeń i poprzedzić wyjazd zebraniem jak największej ilości wiarygodnych i aktualnych informacji o miejscu, w które się wybieramy. W przewodniku nie opisano Osetii Południowej, wizytę w której obecnie (2011–12) odradzamy.

Nazwy

Zarówno w Gruzji, jak i w Armenii i Azerbejdżanie występują alfabety charakterystyczne tylko dla tych krajów, w związku z tym w dostępnych materiałach można spotkać się z różnym zapisem fonetycznym. Postanowiliśmy wykorzystać w książce spolszczone nazwy, które już wcześniej występowały w polskiej literaturze, natomiast w przypadku rażącego odstępstwa od oryginalnego brzmienia – stosowaliśmy arbitralnie przyjęty zapis, możliwie najbardziej odpowiadający oryginalnemu brzmieniu

wyrazu, lub też opieraliśmy się na fonetycznym zapisie angielskim, odpowiednio go spolszczając. Opisy miejscowości i atrakcji turystycznych uzupełniliśmy o oryginalny zapis nazw, aby ułatwić Czytelnikowi odczytywanie tablic kierunkowych przy drogach lub też tabliczek informacyjnych na autobusach czy marszrutkach.

Ceny

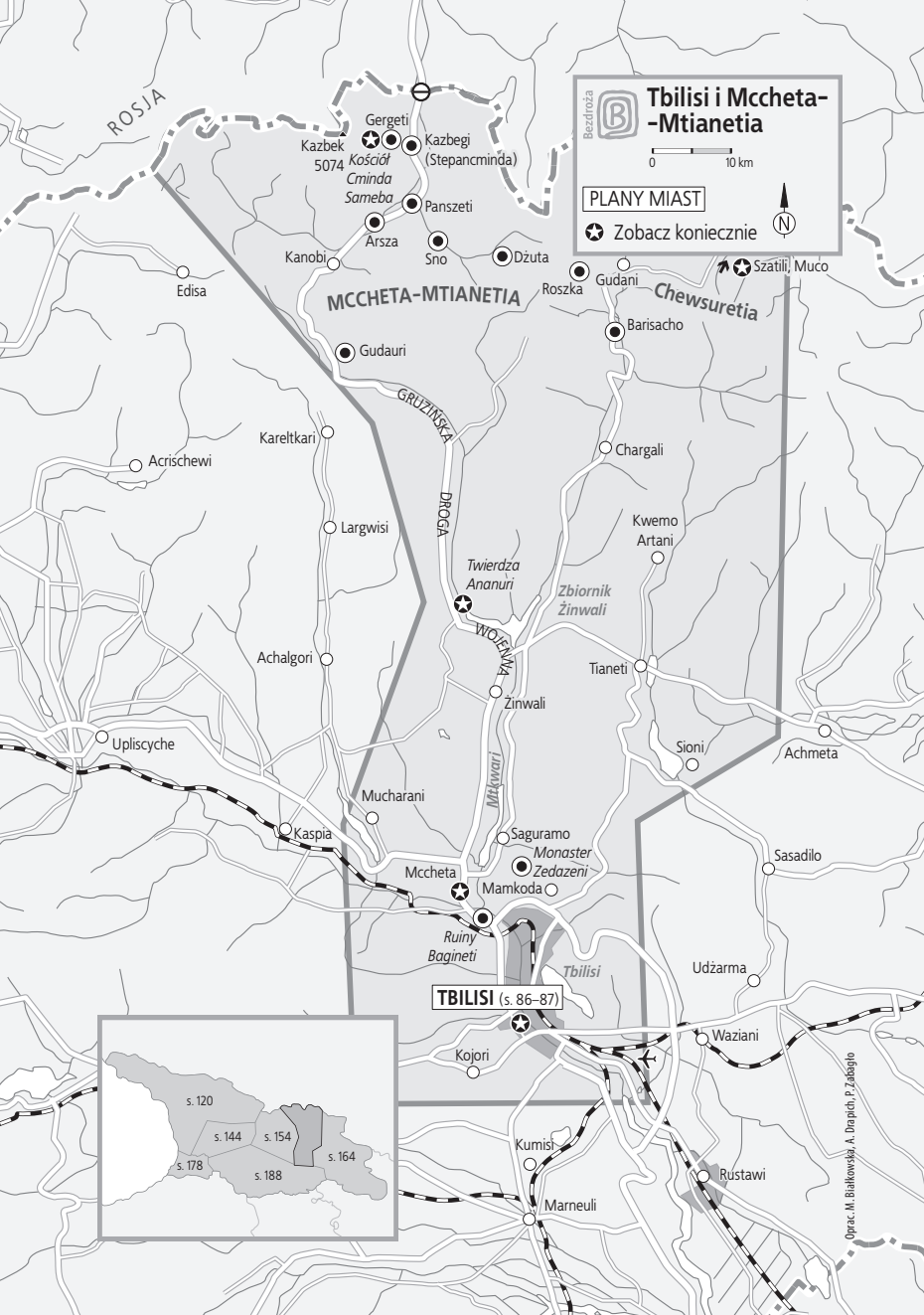
Ormiański dram, gruziński lari i azerski manat są walutami stabilnymi, ze względnie stałym kursem wobec amerykańskiego dolara i podobną inflacją (5–7%). Mimo to większość cen w przewodniku podano w dolarach – z powodu lepszego intuicyjnego rozpoznawania tej waluty przez podróżników z Polski, a także ogólnej tendencji w polskiej literaturze podróżniczej, ułatwiającej porównywanie cen w wielu krajach opisanych dotychczas w przewodnikach.

Z powodu charakterystycznego dla Europy Wschodniej i Azji dużego zróżnicowania cen (głównie noclegów), trudno jest podać jednoznacznie kwotę, która na pewno wystarczy na pobyt w tych krajach. Najtańsze hotele oferują noclegi od ok. 20 USD/os., możemy jednak spotkać się także z cenami kilkakrotnie wyższymi. Hotele (od 10 USD/os.) działają w zasadzie jedynie w Tbilisi i Erewanie. Z drugiej strony, być może zaskarbimy sobie przychyłność miejscowej ludności i uda nam się przenocować za darmo. Warto jednak wtedy zaproponować symboliczne 5–10 USD, bo chociaż najprawdopodobniej taka propozycja nie będzie od nas oczekiwana, kwota ta może wspomóc rodzinny budżet, stanowiąc w niektórych regionach równowartość połowy pensji.

Górski Karabach i Abchazja

Górski Karabach – samozwańcza republika autonomiczna, nieuznawana przez żadne państwo na świecie, zamieszkała głównie przez Ormian, formalnie stanowi część Azerbejdżanu. Mimo to, krótki opis tego regionu umieszczono w przewodniku w rozdziale dotyczącym Armenii. Zabieg ten został podyktowany względami praktycznymi – obecnie do Karabachu można wjechać jedynie od strony Armenii (wizy wydaje sekcja konsularna Reprezentacji Górskiego Karabachu w Armenii – zob. s. 337). Posiadając w paszporcie wizę karabaską nie zostaniemy wpuszczeni do Azerbejdżanu, możemy też mieć z tego powodu nieprzyjemności na granicy. Z tego samego względu nie należy „chwalić się” w Azerbejdżanie posiadaniem przewodnikiem – pokazując, że Górski Karabach został w nim „przyłączony” do Armenii.

Także podróżując po Abchazji należy pamiętać, że republika ta – mimo ogłoszonej niepodległości (uznanej przez kilka państw świata) i silnego wpływu Rosji – według prawa międzynarodowego pozostaje integralną częścią Gruzji (i tak też postrzegana jest przez zdecydowaną większość Gruzinów).

ROSJA

Tbilisi i Mcheta-Mtianetia

0 10 km

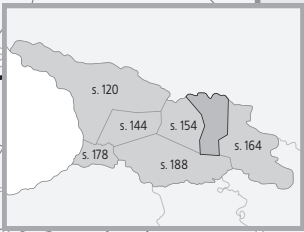
PLANY MIAST

★ Zobacz koniecznie

MCHETA-MTIANETIA

Chewsuretia

TBILISI (s. 86-87)

Oprac. M. Białkowskia, A. Dępiński, P. Zabłogio

Region 1

Tbilisi i Mccheta-Mtianetia

liczba mieszkańców: 1 mln 152 tys.; ☎ +995 32

- ✪ **Aleja Szoty Rustawelego** (s. 90) – główna arteria stolicy, świadek Rewolucji Róż z 2003 r.
- ✪ **Anczischati** (s. 89) – bazylika z V/VI w., pomnik wczesnogruzińskiej architektury
- ✪ **Cminda Sameba** (s. 94) – XIV-wieczny kościół na tle góry Kazbek
- ✪ **Dźwari** (s. 107) – monaster górujący nad Mccheta
- ✪ **Mama Dawiti** (s. 95) – kościół na zboczu Mtacmindy, gruziński Panteon narodowy
- ✪ **Mccheta** (s. 100) – dawna stolica z katedrą Sweti Cchoweli i klasztorem Samtawro
- ✪ **Metechi** (s. 93) – świątynia z pomnikiem Wachtanga Gorgasali
- ✪ **Muzeum Narodowe** (s. 91) – eksponaty od paleolitu aż po dziś
- ✪ **Ogród Botaniczny** (s. 88) – XIX-wieczny następcą ogrodów królewskich
- ✪ **Sioni** (s. 88) – katedra z krzyżem św. Nino
- ✪ **Szatili** (s. 118) – XII-wieczna wieś-twierdza
- ✪ **Twierdza Ananuri** (s. 111) – XVI-wieczna twierdza z cerkwią Zaśnięcia NMP
- ✪ **Twierdza Narikała** (s. 86) – zamek w centrum Starego Miasta
- ✪ **Widok z góry Mtacminda** (s. 95) – najpiękniejszy nocą, gdy „gwiazdy schodzą spać do Tbilisi”

Tbilisi (თბილისი), zwane „perłą Kaukazu”, jest fascynującą metropolią. Zawdzięcza to niezwykle malownicznemu położeniu, orientalnym zabytkom i gruzińskiej gościnności. Nocą można odnieść wrażenie, że to najbardziej rozświetlona stolica Europy! Jeden dzień to zdecydowanie za mało, by poznać to niezwykle miasto, położone na pograniczu Europy i Azji.

Tbilisi to jedno z najstarszych miast na świecie. Według niedawnych odkryć terytorium Gruzji było jednym z miejsc powstania i rozwoju naszego gatunku. Naukowcy podejrzewają, że człowiek żył tu już 5000 lat temu. Jaskinie na brzegach rzeki Mtkwari, chronione przez góry, z mnóstwem źródeł, lasów, gdzie, według opowieści, pełno było zwierząt, stanowiły idealne miejsce na zasiedlanie.

Tbilisi leży w środkowo-wschodniej części Gruzji. Na wschód od miasta rozciąga się dolina Samgori, na południu ciągnie się pasmo gór Telegi, na zachodzie – odnogi pasma górskiego Trialeti, natomiast na północ – dolina Digomi oraz wschodnie krańce pasma Saguramo. Miasto rozbudowywano terasowo na stokach okolicznych wzgórz oraz wzdłuż rzeki Mtkwari.

Na północno-zachodnich przedmieściach miasta zlokalizowane są jeziora: Żółwie i Lisi. Na wschód od centrum, za wzgórzem Machata, znajduje się sztuczny zbiornik wodny – Morze Tbiliskie, za którym rozciągają się pola Samgori.

Historia

Tbilisi to stolica Gruzji począwszy od VI w. Siedzibę władców gruzińskich z pierwszej stolicy – Mchety przeniósł tu syn króla Wachtanga Gorgasali – Daczi. W VII w. Tbilisi zostało podbite przez arabskiego szacha. W okresie od IX do XI w. miasto było wielokrotnie najeżdżane m.in. przez Persów i Turków Seldżuckich. Od wrogich ataków uwolniło się w 1122 r., za panowania króla Dawida IV Budowniczego. W XII w. miasto było jednym z największych centrów handlu, kultury i rozwoju na Środkowym Wschodzie. XIII stulecie przyniosło kilkakrotnie najazdy, m.in. Mongołów, a na przełomie XIV i XV w. armii Timura Kulawego. Tbilisi jeszcze wielokrotnie było płądrowane w okresie XV do XVII w. przez Turków lub Persów i po krótkiej przerwie stosunkowo stabilnego pokoju w 1795 r. zostało zniszczone przez perskiego szacha Agi

Legenda o powstaniu Tbilisi

Wachtang Gorgasali, władca wschodniogruzińskiego państwa Iberia, wybrał się na polowanie. Król wraz z drużyną kierował się na południe od ówczesnej stolicy swego państwa – Mchety. W jednej z górskich dolin jego strzała dosięgła jelenia. Ranne zwierzę zaczęło uciekać, wpadło do źródła i po krótkiej kąpeli zdrowe wyskoczyło z sadzawki i cudownie uzdrowione pognąło dalej. Zdumiony król zbliżył się do źródła i zobaczył, że ze skał tryska ciepła woda, która ma cudowne moce uzdrawiające. Nie myśląc długo, postanowił w tym miejscu zbudować swoją siedzibę. Nową stolicę państwa nazwał Tbilisi, co miało nawiązywać do gruzińskiego przymiotnika „tbili”, czyli „ciepły”. Tak powstało miasto położone na ciepłych, siarkowych źródłach – Tbilisi.

Mahometa. W 1801 r., po przyłączeniu wschodniej Gruzji do Rosji, Tbilisi stało się administracyjnym centrum „Gruzińskiej Prowincji” oraz siedzibą głównodowodzącego rosyjskiej armii na Kaukazie. Od 1845 r. w mieście urzędował namiestnik carski na Kaukazie. W latach 1918–21 Tbilisi było stolicą Demokratycznej Republiki Gruzji.

Od początku swojej historii Tbilisi leżało na skrzyżowaniu głównych szlaków, które przemierzały karawany i którymi ciągnęły wojska. Z tego też powodu cechą charakterystyczną miasta jest jego wieloetniczność i wielokulturowość. W gruzińskiej stolicy mieszkają przedstawiciele ponad 80 narodowości. W kraju od najdawniejszych czasów panowała wolność wyznania i zabronione było prześladowanie innowierców. Zaowocowało to nagromadzeniem w Tbilisi świą-

tyń różnych wyznań (w tym meczetów, synagog, Kościołów wschodnich) oraz szkół religijnych.

Zwiedzanie Tbilisi

Stare Miasto – twierdza Narikała i okolice

Zwiedzanie Tbilisi można rozpocząć na brzegu rzeki Mtkwari, przy moście w pobliżu placu Wachtanga Gorgasali (Gorgasalis Moedani). W tej części miasta uwagę przyciągają charakterystyczne kopuły **łaźni siarkowych**. Carskie banie (łaźnie) zlokalizowane są pod ziemią, przykryte kopułami i doświetlone przeszklonymi otworami w ich szczytach. Abanotubani, czyli dzielnica łaźni, jest najstarszą częścią miasta

liczącą około 1500 lat! Dokument perski z XIII w. wspomina, że w Tbilisi istniało nigdy 68 łaźni z wodą o temperaturze 24–27°C. W dawnych wiekach czas kąpiele nie był w żaden sposób ograniczany i goście mogli zostawać tam nawet do następnego poranka. Łaźnie miały nie tylko funkcję leczniczą i higieniczną – podobnie jak rzymska terma były swego rodzaju klubami: mieszkańcy miasta lubili spędzać tam czas, jadać posiłki, spotykać się w interesach. Obecnie nadal są popularnym miejscem odpoczynku i spotkań towarzyskich.

Szczególnie ciekawa jest łaźnia Orbeliani (☎ +995 32 2754083; rezerwacja oddzielnych łóż z basenem i prysznicem, a nawet sauną 💰 od 20–30 USD), której portal, ozdobiony dwoma niewielkimi minaretami, kojarzy się z architekturą

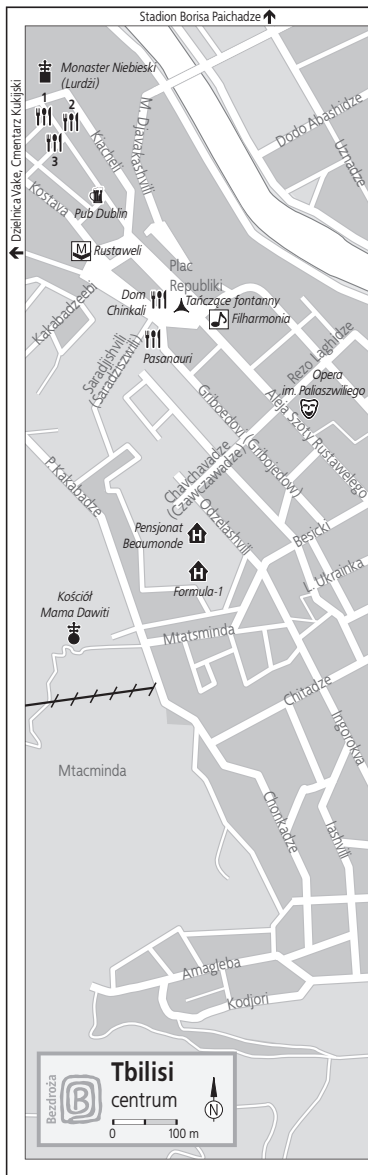
Tyfliskie łaźnie

„Słyszając oddawna cudowne bajki o łaźniach tyfliskich, właśnie od nich począłem odwiedzić miasto. Łaźnie te zbudowane na źródłach siarczanych, utrzymywane są w największej czystości i z największymi wygodami. Łaźnie konstantynopolizańskie zapewne jedną mogą dobić się z tutejszemi o pierwszeństwo, a podobno i bejruckie. Czego kto pragnie, zechce, a stąpnie nogą, zaraz wszystko leci ku niemu, a nic bez etykiety wschodniej. Najprostsza rzecz, najprozaiczniejsza nabiera u łaźniobników gruzińskich wschodniego uroku, poezji, ubarwień i ułud. Myjący się i posługujący, według niezłamanego niczem zwyczajowi, odkryte mają biodra. Muzyka gra na korytarzach, wewnątrz zaś łaźniobnicy nucą w zwyczajnych odbijające się echem o sklepienia piosnki, i przyklaskują dłońmi. Gdy wyszedłem ze źródła gorącego i siadłem na szerokiej, położonej na kamiennej posadzce, desce, zbliżył się do mnie krzepki młody mężczyzna z zapytaniem, czym gotów do omywania. Na znak gotowości mojej, podszedł zaraz z naczyniem pełnym rozpuszczonego mydła i dmąc je rurkami, tworzył nade mną kłęby chmur mydlanych, które tęczami błyszczące powolnie spadały na mnie. Powaga owego mężczyzny przy tej czynności bawiła niezmiernie, ale istotnie strachem i serdecznym śmiechem przejął, gdy skoczył na mnie już leżącego i zamiast rękoma, nogami wycierał ciało moje. Czulem jak każdą kostkę przebierał we mnie, jak kaźden muskuł wymacał. Ileż on wtedy wywinął kózłów, nie przyczyniając mi najmniejszego bólu, lecz przeciwnie, sprawiając poczucie odświeżania się całego ciała!”
(Mikołaj Gralewski, *Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli*, Lwów 1877)

perską. Łącznie czynne są do późnych godzin nocnych.

Nieopodal łązni, na zboczu, dumnie wznosi się dawna niezdożyta twierdza. Pierwotnie zwana Kała, później Szuriscyche (czyli „Twierdza Zemsty”) obecnie nosi nazwę **twierdza Narikała**, co oznacza niższy, mniejszy zamek. Twierdza to system obronny z ufortyfikowanymi wieżami i wzmocnionymi murami, wybudowany najprawdopodobniej w VI w. przez perskich ciemieżycieli. Jednak widoczne dzisiaj mury pochodzą z czasów rządów arabskich emirów (VIII w.). Prace wykopaliskowe doprowadziły do wielu ciekawych odkryć, m.in. zdobionego freskami kościoła z przełomu XII i XIII w. oraz łązni dobudowanych do jego zachodniej ściany w XVII–XVIII w. Część znalezisk odkrytych na terenie twierdzy Narikała można oglądać w tbiliskim Muzeum Etnograficznym. Wewnątrz twierdzy znajduje się odbudowana w 1990 r. cerkiew św. Mikołaja.

Idąc ścieżką poniżej twierdzy Narikała w kierunku Mtacmindy (góry z wieżą telewizyjną), dojdziemy do pomnika Matki Gruzji – **Kartlis Deda**, który dumnie wznosi się nad miastem. 20-metrowa, majestatyczna postać z aluminium spogląda na miasto położone u jej stóp. Statua symbolizuje gruzińską kobietę, trzymającą w lewej ręce *pialę* (czaszę) z winem, którym wita przyjaciół oraz z mieczem, którym rozprawia się z nieprzyjaciółmi, w prawej ręce. Jest jednocześnie metaforą charakteru Gruzynów. Pomnik wybudowano w latach 60. XX w., autorem projektu jest rzeźbiarz Elgudza Amaszukeli.

Za twierdzą Narikała i pomnikiem Kartlis Deda ulokowany jest tbiliski **Ogród Botaniczny**, założony w 1845 r. w miejscu, gdzie wcześniej znajdowały się ogrody gruzińskich władców. Na powierzchni 128 ha podziwiać można kaukaską florę – lokalne rośliny lecznicze oraz sady. Interesująco prezentuje się kolekcja roślin śródziemnomorskich, północnoamerykańskich, chińsko-japońskich, himalajskich, turkmeńskich oraz syberyjskich. Biegająca przez ogród rzeka tworzy malowniczy wodospad, dzielący ogród na dwie części – starą i nową. W starej godna uwagi jest cieplarnia z palmami i roślinami tropikalnymi, a także plantacje róż (950 gatunków). W skalnym ogrodzie Kazbek (po nowej stronie ogrodu) zobaczyć można kaukaskie dzikie rośliny dekoracyjne.

Stare Miasto – od katedry Sioni do placu Wolności

Sercem Starego Miasta jest **katedra Sioni**, wokół której koncentruje się życie religijne nie tylko stolicy, ale i całego państwa. Katedra jest również siedzibą zwierzchnika Gruzjińskiego Kościoła Prawosławnego – katolikos Eliasza II. Pierwsza cerkiew w tym miejscu wybudowana została w VI w., niestety, nie ocalała do czasów obecnych. Sioni w ciągu stuleci mocno ucierpiała z powodu ataków nieprzyjacielskich. Dlatego też budowli, którą dzisiaj podziwiamy, nie można uznać za dzieło jednej epoki. Monaster, którego częścią jest świątynia, został wzniesiony prawdopodobnie na przełomie XI–XII w. Tambur kopuły i zewnętrz-

ne ściany gmachu zbudowane są z żółtego tufu balijskiego. Napis na północnej ścianie podaje datę wybudowania oraz wspomina władcę Kartli – królewicza Wachtanga, który wznosił kopułę i dach tego monasteru. W latach 1850–60 cerkiew została udekorowana freskami przez rosyjskiego malarza Grigoria Gagarina. W tym samym czasie powstał też ikonostas. Dwie dzwonnice pochodzą z XV i XIX w. – ta znajdująca się od zachodniej strony monasteru jest jedną z pierwszych budowli w stylu rosyjskiego klasycyzmu w Tbilisi.

W katedrze przechowywana jest najcenniejsza relikwia Kościoła gruzińskiego – **krzyż św. Nino**. Według legendy, świętej Nino ukazał się Chrystus i skierował ją na Kaukaz, by głosiła wiarę wśród pogan. Posłuszna św. Nino ruszyła więc z Kapadocji na północny wschód, po drodze tworząc krzyż z gałązek winorośli oplecionych puklem włosów. Zgodnie z kolejną legendą, gdy święta dotarła już do dawnej Iberii, na dwór króla Miriana III, w cudowny sposób uzdrowiła jego chorą żonę – królową Nano. W podziękowanie władca zgodził się spełnić życzenie świętej, która zapragnęła, by ówczesna Gruzja przyjęła chrześcijaństwo. Tak też się stało – w 337 r. dokonano się chrystianizacja tych ziem. Ikony przedstawiające główną świętą gruzińskiego Kościoła można spotkać w prawie wszystkich świątyniach kraju.

W budynku po prawej stronie od katedry Sioni mieści się **Tbiliskie Muzeum Historyczne** (ul. Sioni 8; wt.–nd. 11.00–17.00; \$ 2 USD). Naprzeciwko

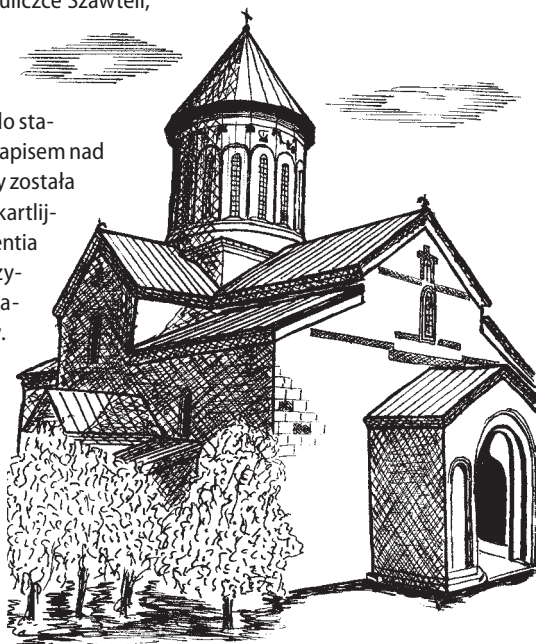
niego znajduje się najlepsza w mieście piekarnia, gdzie zawsze można dostać świeży chleb i inne wypieki. Za małym, zielonym skwerkiem, przy ul. Leseidze usytuowana jest tbiliska **synagoga** z początku XX w.

Kierując się na lewo od katedry Sioni, mijając wąskie uliczki z kawiarniami i restauracjami (koniecznie trzeba spróbować mrożonej kawy z lodami!), docieramy do najstarszej świątyni na terenie Tbilisi – **bazyliki Anczischati**. To jeden z najwspanialszych pomników wczesnego okresu gruzińskiej architektury. Cerkiew znajduje się w okolicach starej części Tbilisi, która niegdyś nazywała się Kala. Na wąziutkiej uliczce Szawteli, w pobliżu jej skrzyżowania z ulicą Barataszwili, stoi dzwonnica.

Stanowi ona przejście do starej bazyliki. Zgodnie z napisem nad wejściem do dzwonnicy została ona wzniesiona przez kartlijskiego katolikosza Domentia w XVII w. Budowa bazyliki Anczischati przypada na przełom V i VI w. Swoją obecną nazwę cerkiew uzyskała w XVII w., pochodzi ona od nazwy ikony, sprowadzonej tutaj z Katedralnego Soboru w Anczi w dawnej prowincji Gruzji – Klawdżeti. Ikona Anczischatyska została wykona-

na w XII w. przez wybitnego mistrza Beka Ocizari i obecnie, jako wspaniały zabytek gruzińskiej sztuki, znajduje się w Muzeum Sztuki Gruzji w Tbilisi.

Cerkiew jest trzynawową bazyliką, której poszczególne części zostały mocno zniekształcone podczas rekonstrukcji w XVII w. Z tego okresu pochodzą grube, niekształtne, ceglane kolumny i oparte na nich arkady. Czyszczenie ścian monasteru w 1958 r. ze szpecących jego wnętrza malowideł z XIX w. ujawniło fragmenty fresków z XVII w. znajdujących się w absydzie i starą warstwę ścian wykonaną z kwadratów z szarego tufu. Wyjątkowe zainteresowanie wzbudza

► Katedra Sioni, rys. K. Kamiński

przepięknie wyłożona luneta w kształcie podkowy. Ten element architektury charakterystyczny jest dla innych, mniej znaczących pomników wczesnej architektury gruzińskiej. Najnowsze odkrycia starej części bazyliki jeszcze bardziej upewniają, że monaster był wybudowany z wielkim technicznym i artystycznym kunsztem i niewątpliwie jest jednym z najbardziej znaczących zabytków stolicy z tego okresu. Kierując się na lewo od bazyliki, wąskimi uliczkami, w których można poczuć klimat dawnego Tbilisi, dotrzemy ulicami Barataszwili i Puszkina do skweru z popiersiem poety i placu Wolności.

Aleja Szoty Rustawelego

Spacer po głównej arterii miasta – **alei Szoty Rustawelego** (Rustawelis Gamziri) – można rozpocząć przy stacji metra Rustaweli lub Plac Wolności (Tavisuplebis Moedani). Przy tej największej ulicy w Tbilisi (1,5 km!) znajduje się wiele wartych odwiedzenia muzeów i zabytkowych budowli, a także ekskluzywnych sklepów i modnych kawiarni. Na placu Wolności, stanowiącym jeden z końców ulicy Rustawelego, znajduje się **ratusz miejski**, a także wysoka kolumna z pomnikiem św. Jerzego. Wcześniej plac nosił imię Lenina, a zamiast Jerzego w centralnym jego punkcie mieścił się pomnik Włodzimierza Iljicza.

Niedaleko skweru przy placu Wolności i ulicy Puszkina, w dawnym budynku seminarium duchownego, w którym uczył się Józef Stalin, mieści się **Muzeum Sztuki Gruzji** (ul. Gudiaszwili 1; wt.–

nd. 10.00–18.00; \$ 1 USD), które zwiedza się tylko z przewodnikiem (oprowadzają w językach rosyjskim, angielskim lub francuskim). Jednymi z najciekawszych i najcenniejszych eksponatów są złoty krzyż królowej Tamary (XII w.) oraz ikona Anczi z bazyliki Anczischati. Uwagę zwraca też Tryptyk Chachulski, wykuty w XII w. w szczerym złocie, przyozdobiony turkusami, perłami i rubinami. Miał on stanowić oprawę cudownego obrazu Matki Bożej z Chachuli. W XIX w. wyjęto z niego jedną ze wspanialszych ikon i sprzedano rosyjskiemu kolekcjonerowi. W dziale malarstwa najwięcej zwiedzających przyciągają dzieła gruzińskiego prymitywisty Niko Pirosmaniszwiliego, znanego powszechnie jako Pirosmani. Był on biednym synem kachetyjskiego chłopca. Wcześniej osierociał, całe życie przymierał głodem. Malował na starych szyldach, ceracie, denkach od skrzynek, tak by zarobić na talerz zupy. Był wiecznie głodny i może dlatego najczęściej malował suto zastawione stoły. Z obrazów Nika rozchodzi się zapach szaszłyków, świeżego chleba. Jego obrazy to kronika życia Gruzji. Jeden z ważniejszych to *Dolina Alazańska*, sam Niko nazywał go *Eposem kachetyjskim*. Artysta umarł z głodu w 1918 r. w wieku 58 lat. Dopiero po śmierci został doceniony.

Tuż przy placu Wolności znajduje się także **Muzeum Pieniędzy** (ul. Leonidze 10; pn.–pt. 10.00–16.00), finansowane przez Gruzjiński Bank Narodowy. Wewnątrz interesująca kolekcja gruzińskich monet od VI w. n.e.

500 m od placu Wolności, wzdłuż Rustaweli, po prawej stronie mieści się budynek **Gruzińskiego Muzeum Narodowego** (ul. Rustaweli 3; @ <http://www.museum.ge>; wt.–nd. 11.00–16.00; 💰 1,5 USD). Zbiory są bardzo bogate, liczą około 10 tys. eksponatów. Obrazują dzieje południowo-zachodniej części Kaukazu od paleolitu aż po dzień dzisiejszy. W specjalnych magazynach przechowuje się bogate kolekcje antyczne, ukazujące związki starej gruzińskiej stolicy – Mcchety – ze światem starożytnym. W piwnicach prezentowana jest wystawa *Złoto Kolchidy*. Można tu zobaczyć klejnoty liczące sobie kilka tysięcy lat, dzieła sztuki jubilerskiej, diademy wysadzone drogocennymi kamieniami, puchary i kielichy pokryte reliefami, pochodzące z legendarnej Kolchidy.

Po drugiej stronie ulicy znajduje się majestatyczny budynek gruzińskiego **Parlamentu**, świadek licznych manifestacji i historycznych wydarzeń, jak chociażby Rewolucja Róż z listopada 2003 r.

W 1802 r. przy głównej alei Tbilisi, tzw. „Drodze Rosyjskiej” (obecnie aleja Rustawelego), wybudowano pałac dla gubernatora Kaukazu, dziś **Pałac Młodzieży**, który sąsiaduje z budynkiem Parlamentu. Od 1844 do 1917 r. w gmachu rezydował carski namiestnik na teren Kaukazu. W 1921 r. były pałac zajęty został na potrzeby władz sowieckiej Gruzji. W 1938 r. budynek oddano dzieciom i młodzieży gruzińskiej stolicy – uczniowie szkoły szachowej, mieszczonej się w Pałacu Młodzieży, pięciokrotnie byli mistrzami świata. Przed gmachem

stoją pomniki wybitnych gruzińskich pisarzy Ilji Czawczawadzego i Akakiego Cereteliiego. Ustawione na wysokich piedestałach figury z brązu spoglądają na aleję Rustawelego.

Naprzeciwko Pałacu Młodzieży podziwiać można piękny **kościół Kaszweti**, z którym związana jest bardzo popularna legenda: na wzgórzu Mtacminda, zanim osiedlił się tam św. Dawid, żyli liczni pogańscy czciciele ognia oraz gruzińscy chrześcijanie. Wśród tych pierwszych byli Chosro i Sosia. Syn Chosra, Musasa zakochał się w chrześcijance, Mariam, która zaszła z nim w ciążę. Chosro przekonał Mariam, by ta, pytana, odpowiadała, że ojcem dziecka jest św. Dawid. Ludzie uwierzyli i chcieli ukarać św. Dawida. Ten jednak przyszedł do Mariam, położył ręce na jej brzuchu i powiedział: „Moje dziecko, powiedz kto jest Twoim ojcem?” Zaskoczeni świadkowie tej sceny usłyszeli głos dziecka: „Jestem synem Chosra – Musasy”. W tej chwili Mariam urodziła ciemny kamień, który został położony pod budowę nowego kościoła. Temu też wydarzeniu świątynia zawdzięcza swoją nazwę: Kaszweti znaczy „rodząca kamień”. Dzisiejszy budynek kościoła wykonany został w XIX w. W 1883 r. pochowano w nim słynnego gruzińskiego pisarza Grigola Orbelianiego. Wnętrze kościoła ozdobił popularny gruziński artysta Łado Gudiaszwili.

Obok Kaszweti znajduje się **Galeria Malarstwa**, wybudowana w 1885 r. W 1930 r. budynek przeznaczono na galerię obrazów. Prezentowane są tu prace wybitnych gruzińskich artystów:

Gruzja
Armenia
Azerbejdżan

W **Gruzji** i **Armenii** tkwią korzenie chrześcijańskiej Europy. Na obieżyświatów czekają tu prastare monasteria i twierdze, tajemnicze chaczkary i wiejskie wieże obronne. Położony po sąsiedztwie **Azerbejdżan** to brama Orientu – kraina meczetów, pałaców chanów i karawanserajów. A także relikwii komunizmu i... wulkanów błotnych. Na Zakaukaziu o zabytkach z XVI w. mówi się: Taki nowy? – Nie wart uwagi. Równie wiekową metrykę mają miejscowe tradycje. Krajoznawcy zetkną się tu ze sztuką z początku naszej ery, wędrowcy zaś – z potężnymi górami Kaukazu.

Przewodniki Bezdroża przybliżają historię, kulturę i przyrodę opisywanych regionów i krajów oraz oprowadzają po ich najbardziej fascynujących zakątkach. Treść uporządkowano dla wygody w układzie regionalnym. Opisom miast i innych atrakcji turystycznych towarzyszą przejrzyste mapy oraz ramki z ciekawostkami, czyniące z przewodnika pasjonującą lekturę nie tylko w czasie podróży. Informacje praktyczne pomagają zaplanować wyjazd i odnaleźć się w odwiedzanym miejscu. Całość zamyka praktyczny miniśłowniczek.

 Bezdroża
Przewodniki Ludzi Ciekawych

Nr katalogowy: 7682

Księgarnia internetowa:
<http://bezdroza.pl>

Zamówienia telefoniczne:

0 801 339900

0 601 339900

Sprawdź najnowsze promocje:

- 👉 <http://bezdroza.pl/promocje>
Przewodniki najchętniej czytane:
- 👉 <http://bezdroza.pl/bestsellery>
Zamów informator podróżniczy:
- 👉 <http://bezdroza.pl/newsletter>

Helion SA

ul. Kościuszki 1c, 44-100 Gliwice

tel.: 32 230 98 63

e-mail: bezdroza@bezdroza.pl

<http://bezdroza.pl>

ISBN 978-83-246-4187-1

9 788324 641871 >

Cena 59,90 zł